

М. Заверуха

ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТІ ТІНЬОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Досліджено сутність тіньової економіки як сегменту економічної системи, що не контролюється державою. Виокремлено раціональну та ірраціональну складову тіньової економічної діяльності. Визначено специфіку функціонування тіньової економіки в Україні.

Ключові слова: економіка, тіньова економіка, традиційна економіка, неформальна економіка, кримінальна економіка.

У будь-якій країні функціонує певна частина економіки, яка не враховується офіційною статистикою і не перебуває під державним контролем, як виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ. У цьому контексті економіка завжди може бути представлена двома секторами: контрольованим державою і не контрольованим. Неконтрольована економіка по своїй суті близька до неформальної економіки, яка визначається як “не регламентовані з боку держави економічні відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання суб’єктами економічної діяльності, що здійснюються в різних формах і масштабах не відображених в офіційній звітності і формальних контрактах” [1]. За своєю суттю неконтрольована економіка близька до понять “неформальна економіка”, “нерегульована економіка”.

К. Харт, який сформулював концепцію неформальної економіки, яка початково охоплювала тільки нерегульовану самозайнятість (“неформальний сектор”), визнавав еволюційність свого поняття: “Неформальна економіка нині розглядається як універсальна властивість індустріальних країн і включає від домашнього самозабезпечення до криміналізації економіки” [2].

Метою статті є дослідження тіньових економічних процесів як важливого сегменту неконтрольованої державою економіки, яка містить у собі раціональну й ірраціональну складову.

Сфери економіки, що функціонують поза державним контролем, на сьогодні ще не мають чітко визначеної наукової термінології. У економічній теорії використовується досить широкий набір термінів, що відображають різні, досить часто взаємопов’язані сегменти і види неконтрольованої державою економічної діяльності – традиційна, прихована, паралельна, підпільна, сіра, неформальна, кримінальна тощо.

Найбільш прийнятним, на нашу думку, для аналізу процесів неконтрольованої державою економічної діяльності представляється таке визначення: неконтрольована економіка – це вид економічної діяльності, не зареєстрованої офіційно (де-юре), що утворює неформальний економічний уклад, яка обслуговує приватні та групові інтереси суб’єктів економічних процесів (фізичних та юридичних осіб), досить часто всупереч юридичним нормам і формально прийнятним офіційними правилами економічної життєдіяльності [3].

Неконтрольовану економіку трактують також як економічну систему відносин між окремими індивідуумами, групами, щодо виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, результати яких за тих чи інших

причин не враховує офіційна статистика і обсяг якої не враховується до макроекономічних показників [4].

Для оцінки неконтрольованої економіки і нейтралізації її негативного впливу на суспільство необхідно чітко визначати фактори, що сприяють її виникненню і функціонуванню. Загалом їх можна поділити на дві групи:

- загальноекономічні, притаманні кожній економічній системі, незалежно від характерних її ознак;
- специфічні, обумовлені характером трансформаційних процесів на етапі формування ринкової економіки.

До загальноекономічних чинників формування неконтрольованого сектору економіки можна зарахувати: неоптимальний податковий тягар, низький рівень доходів населення, високий рівень безробіття, неефективний державний сектор економіки тощо. Друга група чинників, що створює умови для поширення неконтрольованої економіки, пов'язана з державною політикою і практикою ринкових перетворень. Передусім це форсована і нерациональна з економічного боку модель приватизації майна – майно, будучи об'єктом відносин власності, як визначальний фактор привласнення доходів, постійно є предметом економічних злочинів [5–8]. Так, в Україні процес приватизації був побудований так, що населення не отримало своєї частки майна – практика приватизації була прямо протилежно офіційним деклараціям про роздержавлення економіки. До специфічних чинників, що сприяли розвитку неконтрольованої сфери економіки України в трансформаційному періоді, була швидка лібералізація цін, зростанням дебіторської і кредиторської заборгованості, інфляція, грошово-кредитна політика.

Дослідники цієї проблематики виказують різні погляди щодо поділу форм цього сегменту економіки. Е. де Сото, досліджуючи явище тіньової економіки у Латинській Америці, у 1989 р. виділив три види неконтрольованої економіки [9].

Перший вид: “друга” економіка – це заборонена законом економічна діяльність працівників “білої” (офіційної) економіки, яка входить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного продукту. З погляду суспільства загалом “друга” тіньова економіка не створює ніякої доданої вартості. Вигодами, які отримуються від “другої” економіки, користуються одні люди за рахунок втрат, які несуть інші.

Другий вид: “сіра” економіка – економічна діяльність по виготовленню та реалізації звичайних товарів та послуг яка дозволена законом і не реєструється (переважно дрібний бізнес). На відміну від “другої” економіки, яка невідривно пов'язана з “білою” (офіційною) економікою та існує за її рахунок, “сіра” економіка функціонує автономно. У цьому випадку виробники або свідомо ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи йти на витрати (пов'язані з отриманням ліцензій, сплатою податків тощо), або питання про такий вид діяльності взагалі не передбачено.

Третій вид: “чорна” економіка (економіка організованої злочинності) – заборонена законом економічна діяльність, яка пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених та дефіцитних товарів та послуг. Чорною економікою у широкому значенні можна вважати всі види діяльності, які повністю виключені з нормального економічного життя, оскільки вони вважаються несумісними з ним й такими, що його руйнують (наприклад, наркобізнес, грабунки тощо).

Загалом, неконтрольована сфера економіки складається з чотирьох сегментів: традиційна економіка, неформальна економіка, тіньова економіка, кримінальна економіка (табл. 1) [10].

Таблиця 1

Неконтрольована сфера економіки

Сектор	Ознаки	Мета
Традиційна економіка	Внутрішньогосподарський обіг продукту, неринковий тип економіки	Підтримка мінімального рівня та якості життя верств населення, що мають офіційні джерела доходів.
Неформальна економіка	Індивідуальне підприємництво і бізнес без реєстрації суб'єкта господарювання	Забезпечення зайнятості і доходами певних верств населення, отримання прибутків, шляхом ухиляння від оподаткування
Тіньова економіка	Легальна економічна діяльність і легальний бізнес, що приховують прибутки від оподаткування	Вживання, отримання прибутків, шляхом приховування фінансових оборотів від оподаткування, зборів і платежів
Кримінальна економіка	Нелегальний бізнес, що займається виробництвом заборонених законом продуктів і наданням заборонених послуг	Отримання надприбутків шляхом кримінальної діяльності

Традиційна економіка – сегмент неконтрольованої економіки, дозволеної, але формально не зареєстрованої, а отже, не залученої до офіційної статистичної звітності, економічної діяльності. У традиційній економіці виділяються, по-перше, економіку домашніх господарств – діяльність господарюючих суб'єктів для задоволення власних потреб, по-друге – діяльність, заснована на неформальній зайнятості населення, тобто тимчасова, договірна, але не зареєстрована. Сюди ж належить неформальна індивідуальна трудова діяльність [11].

Традиційна економічна система, це організація господарської діяльності так, коли визначальними є не ринкові механізми, а природні умови і традиції народів. Основними формами традиційної є сільське господарство на ручній праці, народний промисел, вилов риби, полювання, збиральництво, тобто, використання природних ресурсів, при якому доцільність тієї чи іншої дії визначає сама громада, зважаючи на традиції народу, сім'ї або племені.

Характерною ознакою цього сегменту є внутрішньогосподарський обіг продукту, неринковий тип економіки. Їх діяльність не має прибуткового спрямування, тому не може оподатковуватись. Якщо доходи, наприклад, домашнього господарства, оподаткувати, то на цей вид діяльності необхідно розповсюдити норми соціального захисту, до чого Україна на сьогодні не здатна.

Особливості традиційної економічної системи:

- форму економічної діяльності вирішує сама людина, сім'я чи громада;
- вироблена продукція спрямовується переважно для внутрішнього споживання, і частково для обміну;
- ефективність традиційної системи багато в основному залежить від природних умов;
- способи господарювання передається від предків до нащадків [12, 13].

На сьогодні, в умовах соціально-економічної кризи, значна частина населення України підтримує власний рівень життя саме завдяки традиційній економіці: домовому господарству, садибним ділянкам і “дачам”.

До неформальної економіки зараховують легальну економічну діяльність підприємств із невеликим капіталом, що виробляють товари та послуги, а також незалежних індивідуальних виробників, що використовують працю членів сім’ї або найманих працівників, яка не відображається в офіційній статистиці. Як правило, така діяльність характеризується низькою продуктивністю праці та неформальною зайнятістю [14–16].

Під неформальним сектором, як правило, розуміють сукупність дрібних господарських одиниць, а також економічну діяльність, здійснювану на базі домогосподарств або індивідуально. З погляду статистики, підприємствами неформального сектору вважаються підприємства домашніх господарств, або некорпоративні підприємства, що належать домашнім господарствам, які здійснюють виробництво товарів і послуг для реалізації на ринку і не мають правового статусу юридичної особи.

Неформальний сектор загалом і зайнятість у ньому дуже важко оцінити кількісно. На одному полюсі в спектрі видів неформальної зайнятості перебувають висококваліфіковані послуги, що надаються в індивідуальному порядку професіоналами (наприклад, лікарями, викладачами, адвокатами). На іншому – малопродуктивна діяльність, спрямована на забезпечення умов простого виживання сімей (як, наприклад, виробництво продуктів у домашньому господарстві для подальшого продажу на ринку). Ще один додатковий сегмент – це мале підприємництво. Воно може бути індивідуальним і некорпоративним (тобто не бути оформленим як фірма) і тому залишається поза звітністю формального сектора. У всіх країнах, що розвиваються, неформальна зайнятість пов’язана з двома факторами: з дрібнотоварним сільським господарством на селі і розвитком дрібного підприємництва в містах. При цьому, відносно низьке безробіття обумовлює досить високий рівень неформальної зайнятості та самозайнятості в сільському господарстві [17].

Як правило, значна за масштабами зайнятість у неформальному секторі породжує ряд соціальних та економічних проблем. Доходи від діяльності тут не обкладаються податками, тому бюджети і соціальні фонди позбавляються значних коштів. Оскільки цей сектор малопродуктивний (в силу низької капіталомісткості та перевикористання ресурсів) розвиток неформальної зайнятості, як правило, посилює і без того надмірний нерівність доходів.

Однак неформальний сектор, якщо він не надмірний, має і свої позитивні сторони для розвитку перехідної економіки. В умовах глибокої, або затяжної рецесії в країнах, в яких держава не здатна забезпечити ефективний захист від безробіття, саме цей сектор надає певну соціальну підтримку потенційним безробітним. Зокрема, він дозволяє, втративши роботу в офіційному секторі, мати певний заробіток, а держава економити на допомозі по безробіттю. Зрештою, прибутки суб’єктів неформального сектора становлять елемент сукупного попиту в економіці і витрачаються в основному в рамках формального.

Оскільки неформальний сектор неоднорідний, а його різні елементи виконують різні функції, це обумовлює неоднозначні соціальні та економічні наслідки, баланс яких досить неоднозначний і залежить від багатьох обставин. Залежно від неформального сектору, в економіці мінуси можуть домінувати над плюсами і навпаки.

Таким чином, традиційний і неформальний сегменти економіки повинні виокремлюватись як самостійні, передусім тому, що вони потребують особливої уваги з боку держави, оскільки виконують особливі соціально-економічні функції. Якщо неформальна економіка дає можливість забезпечити зайнятість і доходи певним верствам населення і тим самим полегшити навантаження соціальних зобов'язань держави, традиційна економіка спрямована на поліпшення якості і рівня життя осіб, що мають офіційні джерела доходів [18].

Кримінальна економіка – сегмент неконтрольованої економіки, що здійснює заборонену чинним законодавством економічну діяльність. До кримінальної економіки належить будь-яка економічна діяльність, яка забороняється законодавством – виробництво і збут психотропних і наркотичних товарів, торгівля людьми, розкрадання, шахрайство, виготовлення й збут зброї тощо.

До складу кримінальної економіки належать:

- організована економічна діяльність, механізм функціонування і небезпека якої проявляється в зрощуванні інтересів злочинного світу з інтересами корумпованої частини бюрократії, у формуванні неконтрольованого державою сектора економіки з неформальними відносинами, функціонуванні структур організованої злочинності;

- неорганізована економічна діяльність, здійснювана окремими господарюючими суб'єктами з виробництва товарів і надання послуг в обхід чинного законодавства, або здійснення підприємницької діяльності особами, які не мають на це право.

Важливим є те, що кримінальна економіка шукає шляхи відмивання, (легалізації) кримінальних доходів, оскільки не має легального статусу. Це можуть бути тільки фінансові структури тіньової економіки: банки, інвестиційні та інші фонди, фондові біржі тощо. Тому кримінальній бізнес, окрім кримінальних злочинів, ґрунтується і на вчиненні економічних злочинів.

Тіньова економіка – сегмент частково контрольованої державою економіки, який не фіксується у статистичній звітності, з метою приховування доходів, ухилення від сплати податків. Її види – нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів, ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки, валютно-фінансові та фондові порушення в межах офіційної економіки.

На відміну від неформального і традиційного сегментів економіки, тіньовий сегмент функціонує як легальна економічна структура. До нього належать юридичні особи, що мають офіційний статус, але приховують доходи від оподаткування. Це структурний елемент господарської системи – у світі немає жодної країни, де у тих чи інших масштабах не існував би тіньовий сектор. Історія соціально-економічного розвитку засвідчує, що елементи тіньової економіки виникли з появою товарно-грошових відносин. Сучасний процес глобалізації соціально-економічних відносин охопив і тіньову економіку, перетворивши її в одну з глобальних світових проблем. За оцінками міжнародної організації “Financial Action Task Force on Money Laundering”, тіньова економіка в розвинених країнах складає у середньому 17% ВВП, у країнах із перехідною економікою – понад 20%, у країнах, що розвиваються – майже 40%.

Дослідження засвідчують, що саме тіньова економіка займає найбільшу нішу в секторі неконтрольованої економіки. Як свідчить історія, неможливо повністю знищити тіньовий сектор, однак є приклади досвіду зарубіжних країн, де розмір нелегального сектору доведений до мінімуму (в середньому 8 – 12%).

На сучасному етапі питання про позитивний і негативний вплив тіньової економіки на економічне зростання, про те, чи є вона перепорою для виходу на стабільні темпи

розвитку або, навпаки, допомагає подолати наслідки економічної кризи, поки залишаються мало вивченими. В. Шефер вважає, що тіньовий сектор можна визначити як ринкову систему, в якій майже без тертя здійснюється координація попиту і пропозиції, амортизація потрясіння офіційної економіки, сприяючи забезпеченню стабільності функціонування економічної системи загалом [19]. Водночас, Н. Різник заперечує твердження В. Шефера, що у галузях тіньової економіки з'являються інновації, які підвищують суспільний добробут. На її думку, "реалізація інноваційної функції тіньової економіки забезпечує підвищення добробуту не суспільства в цілому, а кожного суб'єкта господарювання, який функціонує в системі тіньової економіки" [20].

На сьогодні не існує загальноприйнятого наукового визначення тіньової економіки. Одні автори використовують широке трактування цього поняття, враховуючи до складу тіньового сектора економіки і кримінальну її частину, інші – занадто вузьку, зводячи тіньову економіку до діяльності малозабезпечених верств населення з метою задоволення мінімального набору потреб (табл. 2).

Таблиця 2

Трактування поняття "тіньова економіка" у економічній науці

№ з/п	Автор	Трактування поняття "тіньова економіка"
1	Турчинов О. В. [21]	Економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства
2	Базилук А. В., Коваленко С. О. [22]	Результат порушення рівноваги між суб'єктами держави з приводу створення й розподілу прибутку, що трапилося внаслідок дерегуляції економіки й порушення на цій основі балансу інтересів, а також через недостатність або недосконалість засобів ефективного контролю за чинним законодавством
3	Мазур І. І. [23]	Складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків
4	Варналій З. С. [24]	Складне явище, представлене як сукупність не контрольованих і не регульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу
5	Петренко С. [25]	Неконтрольовані суспільством процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг
6	Сото Е. [26]	Притулок для тих, для кого витрати, на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності, перевищують вигоди від досягнення своєї мети

На нашу думку, різноманітність наведених у табл. 2 визначень поняття тіньової економіки засвідчує складність цього економічного феномена. Незважаючи на об'єктивне визнання існування проблеми тіньової економіки, жодна наука не може дати

чіткого й всеохоплюючого визначення цього явища. Донині зберігається хаотичність у формулюванні уніфікованого, загальноприйнятого визначення категорії “тіньова економіка”. Різнобічність авторських позицій зумовлена, насамперед, диференціацією поставлених перед ними теоретичних та практичних завдань дослідження.

Різні фахівці за основу визначення беруть різні критерії. Юристи розглядають тіньову економіку під кутом зору порушення господарюючими суб’єктами правових норм; соціологи – на деструктивних наслідках тіньової економіки у сфері соціальних відносин, філософи – на морально-етичних аспектах тіньової економіки тощо. Економісти термін “тіньова економіка” зараховують до фінансово-господарських операцій, спрямованих на отримання матеріальної вигоди в обхід чинного законодавства, в основному за допомогою ухилення від сплати податків.

На сьогодні можна виокремити два основні підходи до дослідження тіньової економіки. Перший підхід базується на твердженні, що коріння тіньової економіки перебуває у нерозвиненості ринкових відносин і надмірному податковому пресі, другий трактує тіньову економіку як злочинний бізнес, з яким необхідно рішуче боротися.

У розвинених державах тіньова економіка визначається ними як:

- заборонені види економічної діяльності;
- приховані види економічної діяльності;
- приховане виробництво;
- всяка економічна діяльність, яка не враховується офіційною статистикою.

Загалом, провідні вітчизняні учені тіньову економіку трактують як:

– як економічну діяльність, що не враховується офіційною статистикою і не контрольовані суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ;

– як сукупність відносин між різними суб’єктами господарювання у суспільному виробництві, здійснюваних всупереч законам, правовим нормам, формальними правилами господарювання, результати яких з тих чи інших причин не враховуються або не можуть враховуватися офіційною статистикою;

– як форма економічних привілеїв, одержуваних у результаті привласнення чужої праці.

Механізм функціонування тіньової економіки найчастіше пов’язаний з операціями з приховування одержуваних доходів від оподаткування. До найпоширеніших способів ухилення від податків відносяться приховування або заниження вартості об’єкта оподаткування, приховування коштів від сплати податків при наявності недоїмки, неправомірне використання пільг.

Механізм здійснення тіньової економічної діяльності може також полягати у:

– створенні штучної дебіторської заборгованості;

– відпустці товарів без передоплати, зокрема і на реалізацію, без наміру надалі повертати виручку на рахунок підприємства;

– перерахуванні виручки на рахунки незалежних економічних структур з метою ухилення від сплати податків;

– не поверненні коштів від нерезидентів у встановлені терміни.

Механізм приховування об’єкта оподаткування пов’язаний також із здійсненням господарської діяльності без необхідної реєстрації або ліцензії, з використанням підроблених документів, фальшивих фірм, а також через рахунки інших фірм без проводки за своїми бухгалтерським документам. Механізм заниження об’єкта оподаткування

проявляється у відображенні в бухгалтерських документах перекручених даних, у віднесенні частини виручки на неналежні бухгалтерські рахунки, у створенні неврахованих надлишків продукції, необґрунтованого списання витрат тощо.

У сучасній Україні не можна не враховувати ту обставину, що тіньова економіка займає досить високу частку в господарській системі країни і достатньо тривалий період зберігається на дуже високому рівні. Тому актуальним є вивчення досвіду розвинених країн і його застосування на практиці для зменшення масштабів національної тіньової економіки з урахуванням специфіки України як країни з перехідною економікою.

Існування тіньової економіки в Україні обумовлено такими основними причинами:

- високий рівень витрат функціонування бізнесу в рамках “підпорядкування закону” (тут мається на увазі складний і дорогий в плані матеріальних і часових витрат механізм реєстрації та оформлення підприємницької діяльності);
- економічна нестабільність;
- обмеження регулюючої ролі держави;
- недосконалість законодавства;
- високим рівнем оподаткування підприємницької діяльності;
- несприятливим “соціальним фоном”;
- деформацією морально-етичних цінностей [27, 28].

Тіньова економіка проникла практично в усі галузі і сфери української економіки, що створює сприятливі умови для трансформації тіньової економічної і неекономічної діяльності в кримінальну. В умовах пошуку шляхів виходу на стійкі темпи розвитку необхідне комплексне наукове дослідження ролі тіньової економіки в процесах соціально-економічного розвитку. Різні наукові школи, як вітчизняні, так і зарубіжні, по-різному оцінюють місце тіньової економіки в системі факторів соціально-економічного розвитку. Більшість вчених виділяє переважно негативні сторони тіньової економіки, інші припускають можливість позитивного впливу тіньової економіки на економічне зростання. На думку провідних дослідників тіньової економіки, дві третини доходів, отриманих у “тіні”, потім витрачаються на “світлу” і дві третини всієї доданої вартості, отриманої в тіньовій економіці, ніколи не було б вироблено, якби тіньова економіка була відсутня.

У цьому контексті важливими напрямками дослідження тіньової економіки в Україні є визначення її масштабів, розподіл ресурсів між офіційним і тіньовим сектором; вплив корупції та оподаткування на офіційний і тіньовий сектор, а також на бюджет країни і виробництво суспільного блага. У більшості країн Центральної та Східної Європи з перехідною економікою неформальний сектор і неформальна зайнятість значні за своїм масштабом і відіграють помітну роль у створенні робочих місць, у забезпеченні доходів населення і виробництві товарів і послуг – істотно більшу, ніж в дореформений період.

Не викликає сумніву, що масштаби тіньової економіки залежать не тільки від суґубо економічних факторів. Аналіз результатів соціологічного моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України свідчить, що впродовж останніх років недовіра, невдоволеність життям, невпевненість у майбутньому у населення України помітно посилились, а моральність поведінки стала розмиватись. За оцінками респондентів, у 2013 р. лише 11% при реалізації своїх власних інтересів завжди дотримуються правових і моральних норм, що прийняті у суспільстві, а 44% – завжди готові їх ігнорувати [29]. Ці соціально-психологічні фактори чинять суттєвий вплив на зростання масштабів тіньової

економіки. Е. де Сото обґрунтував твердження, що тіньова економіка є реакцією громадян на систему, що ставить їх в становище жертв правового беззаконня [30].

Як зазначає В. Рейкін, “Проблема “тонізації” є об’єктом наукових інтересів не тільки економіки, а й інших суміжних сфер: психології, соціології, правознавства, політології та філософії. До того ж, фахівці цих галузей по різному ідентифікують сутність тіньової економіки та застосовують різну термінологію. Це істотно ускладнює можливість зведення різноманітних концептуальних підходів у єдину понятійну систему [31].

Тіньова економіка поділяється на такі види:

1) за стадіями відтворювального процесу:

– тіньове виробництво: спотворення економічної інформації про виробничі процеси, випуск неврахованої продукції, незаконне виробництво товарів і послуг;

– тіньовий розподіл: протизаконний розподіл доходів, приховування законних доходів і доходів, отриманих у результаті протиправної діяльності, розкрадання, привласнення державного та іншого майна;

– тіньовий обмін: реалізація неврахованої або підпільно виготовленої продукції, протизаконна оптова та роздрібна торгівля, реалізація краденого майна;

– тіньове споживання: споживання благ, придбаних на невраховані доходи, незаконне користування послугами, споживання майна, здобутого незаконним шляхом;

2) за видом ухилення від офіційного контролю:

– правомірні види діяльності, засновані на суперечливості правових норм і не враховуються державою;

– неправомірні дії, приховувані від державного контролю;

3) за формами власності: тіньова діяльність державних і недержавних підприємств;

4) по галузях і секторах економіки: тіньова економіка в промисловості, будівництві, сільському господарстві, торгівлі, транспорті, у сфері послуг тощо;

5) за юридичним статусом суб’єктів:

– зареєстровані суб’єкти, які мають приховане виробництво, або таке, що не піддається статистичному спостереженню;

– незареєстровані підпільні підприємства [32].

Незалежно від того чи іншого підходу, можна стверджувати, що тіньова економіка є стійким елементом економічної системи, яка тісно переплітається з легальною діяльністю, має свій чітко налагоджений механізм управління і будується на таких економічних відносинах, які тісно переплетені з тіньовими відносинами в політиці.

На нашу думку, при аналізі ролі тіньової економіки в соціально-економічних процесах, необхідно враховувати те, що:

– в умовах соціально-економічної кризи тіньова економіка сприяє вирішенню проблем соціального та економічного спрямування;

– винятково насильницькі заходи боротьби з тіньовою економікою, як правило, ведуть до її подальшого зростання;

– тіньова економіка – це економічний, а не правовий феномен, що відображає негативні економічні процеси в суспільстві.

Причини тіньової економічної діяльності потрібно шукати в недосконалості системи державного регулювання діяльності господарюючих суб’єктів, правової бази та недосконалості податкової політики. Рационально діючий суб’єкт завжди готовий порушити правила, якщо це здається йому вигідним. Сама держава поводить себе рационально, мінімізуючи власні витрати, і волюючи спостерігати за дотриманням правил

не там, де це найбільш ймовірно, а там, де це найлегше зробити, а саме – в державному секторі економіки.

Однією з основних передумов виникнення і зростання тіньової економіки є адекватна реакція економічних суб'єктів на неадекватні способи регулювання бізнесу державою (наприклад, зайве вимога ліцензій, завищене оподаткування тощо). Одночасно потрібно пам'ятати, що вчинки економічного суб'єкта далеко не завжди диктуються економічною вигодою, а залежать від комплексу психологічних, соціальних, етичних і генетичних чинників поведінки. При прийнятті рішень він керується не тільки критерієм “вигідно – невигідно”, але також “добре – недобре”.

При розгляді питання про соціально-економічну сутність тіньової економіки більшість авторів виходять із концепції раціональної поведінки суб'єктів в умовах ринкової економіки, згідно з якою неформальні дії виникають там і остільки, де і оскільки середне очікування вигод від такої поведінки перевершує середнє очікування втрат від його виявлення і покарання. Будь-яке формальне правило, що опогіршує умови обміну, опиняється під загрозою порушення, якщо економічний агент виявляє способи здійснення дій, що дозволяють підвищити їх вигідність шляхом порушення цього правила.

Тіньову економіку потрібно розглядати як підсистему сегмента неконтрольованого державою національної економічної системи, складовими якої є також традиційна, неформальна і кримінальна економіки. В своїй економічній політиці держава повинна тією чи іншою мірою залежно від рівня економічного розвитку, підтримувати традиційну і неформальну економіку. Стосовно кримінальної економіки не може бути жодних компромісів і держава повинна спрямовувати свої зусилля на її знищення.

Відсутність однозначності в існуючому понятійному апараті стосовно суті тіньових економічних процесів, єдиної думки стосовно негативних і позитивних функцій і складових компонентів тіньового сектора, не дозволяє однозначно представити особливості тіньової економіки як компоненти економічного розвитку, намітити напрями і способи комплексного вирішення найважливіших соціально-трудових та економічних проблем, пов'язаних із існуванням тіньового сектора.

При аналізі процесів тіньової економіки важливим є врахування її здатності до самоорганізації та безперервного розвитку. Це адаптивна система, здатна в найкоротші терміни пристосуватися до зовнішніх впливів (діям правоохоронних, фіскальних, наглядових та інших органів). Зважаючи на неоднозначну роль тіньової економіки в процесах соціально-економічного розвитку, головною метою державної політики щодо тіньової економіки повинно стати забезпечення її мінімізації залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни.

Список використаної літератури

1. Мазур І. Детинізація економіки України: теорія та практика [Текст] : [монографія] / І. Мазур. — К. : ВПЦ “Київський університет”, 2006. — 239 с.
2. Hart K. Bureaucratic form and the informal economy / K. Hart // Linking the formal and informal economy: concepts and policies [Text] / B. Guha-Khasnobis, R. Kanbur, E. Ostrom. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — P. 27.
3. Лагов Ю. В. Теневая экономика [Текст] / Ю. В. Лагов. — М. : Норма, 2006. — 336 с.
4. Ламанова Т. Тіньова економіка – визначення, структура, методи оцінки / Т. Ламанова // Економіка, фінанси, право [Текст]. — 2000. — № 3. — С. 22—26.

5. Рейкін В. С. Від неформального сектора до тіньової економіки: ретроспектива та термінологічний аспект / В. С. Рейкін // Економіка та держава [Текст]. — 2012. — № 5. — С. 28—33.

6. Портес А. Неформальная экономика и ее парадоксы / А. Портес ; пер. М. С. Добряковой // Экономическая социология [Текст]. — 2003. — Т. 4. — № 5. — С. 34—53.

7. Расков Н. В. Ненаблюдаемая экономика как потенциальный ресурс развития рыночного хозяйства / Н. В. Расков // Проблемы современной экономики [Текст]. — 2009. — № 2. — С. 99—104.

8. Вінничук І. С. Модель взаємодії легальної та тіньової економік з розширеною економічною структурою суспільства / І. С. Вінничук // Всеукраїнський науково-виробничий журнал “Інноваційна економіка” [Текст]. — 2012. — № 12 (38). — С. 54—59.

9. De Soto E. The Other Path: The Invisible Revolution in the Thirt Wordl [Text] / E. de Soto. — N.-Y. : Harper and Row, 1989. — 342 p.

10. Базилюк А. В. Тіньова економіка в Україні [Текст]: [монографія] / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. — К.: НДЕІМінекономіки України, 1998. — 206 с.

11. De Soto E. The Other Path: The Invisible Revolution... — 342 p.

12. Рейкін В. С. Від неформального сектора до тіньової економіки: ретроспектива та термінологічний аспект... — С. 28—33.

13. Калаганова Н. К. Методические подходы к структурированию теневой экономики / Н. К. Калаганова // Вестник университета “Туран” [Текст]. — 2005. — № 1/2. — С. 106—109.

14. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества [Текст] / Дж. Гелбрейт ; [пер. с англ.]. — М.: Прогресс, 1976. — 406 с.

15. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка [Текст] / [за ред. З. Вагаманюка та С. Панчишина]. — К.: Альтернативи, 2001. — 716 с.

16. Тодаро М. П. Экономическое развитие [Текст] / М. П. Тодаро ; [пер. с англ. под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина]. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1977. — 671 с.

17. Feige E. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. Feige // World Development [Текст]. — 1990. — Vol. 18. — № 7. — P. 989—1002.

18. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: понятие, структура / С. Ю. Барсукова // Экономическая социология [Текст]. — 2003. — Т. 4. — № 4. — С. 15—36.

19. Schafer W. Gleichgewicht, Ungleichgewich und Schattetenwirtshaft / W. Schafer // Schattetenokoekonomie: Teoretische Grundlagen und wtrtshaftspolitische Konsequenzen [Text]. — Gottingen : [s. n.], 1984. — S. 40.

20. Різник Н. С. Регіональний менеджмент детінізації економіки: теорія, методологія, практика [Текст] / Різник Н. С. — Луцьк: СПД Галяк Жанна Володимирівна, 2012. — 532 с.

21. Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки [Текст]: [монографія] / О. В. Турчинов. — К.: НАН України; Інститут Росії, 1996. — 199 с.

22. Базилюк А. В. Тіньова економіка в Україні [Текст]: [монографія] / А. В. Базилюк, С. О. Коваленко. — К.: НДЕІМінекономіки України, 1998. — 206 с.

23. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика [Текст] : [монографія] / І. І. Мазур. — К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2006. — 239 с.
24. Варналій З. С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні / З. С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ [Текст]. — 2009. — № 1. — С. 1—18.
25. Петренко С. Теневая экономика: причины появления и влияние на легализованный сектор экономики / С. Петренко // Вестник бухгалтера и аудитора Украины [Текст]. — 2004. — № 3. — С. 40—42.
26. De Soto E. The Other Path... — 342 p.
27. Варналій З. С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні... — С. 1—18.
28. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика [Текст] : [монографія] / І. І. Мазур. — К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2006. — 239 с.
29. Ворона В. М. Соціальні загрози і соціальний потенціал реалізації інтересів народу України / В. М. Ворона // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Текст] / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К. : Інститут соціології АН України, 2013. — 566 с.
30. De Soto E. The Other Path... — 342 p.
31. Рейкін В. С. Від неформального сектора до тіньової економіки... — 2012. — № 5. — С. 28—33.
32. Калаганова Н. К. Методические подходы к структурированию теневой экономики / Н. К. Калаганова // Вестник университета “Туран” [Текст]. — 2005. — № 1/2. — С. 106—109.

*Стаття надійшла до редакції 17.02.2016
Схвалена до друку редколегією 30.03.2016*

M. Zaverukha

ON DEFINING THE ESSENCE OF SHADOW ECONOMIC PROCESSES

The essence of the shadow economy as a segment of economic system that is not controlled by the state is studied. The rational and irrational components of the shadow economy are singled out. The specificity of functioning of shadow economy in Ukraine is defined.

Key words: economy, shadow economy, traditional economy, informal economy, criminal economy.